

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmislik Sorunsali: Ülgener ve Küçükömer'den "İnsan" Faktörünün Önemine

AUTHORS: Mehmet DİNÇASLAN,Haydar AKYAZI

PAGES: 23-46

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/471120>

Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “İnsan” Faktörünün Önemine

Mehmet Dinçaslan¹

Haydar Akyazı²

Öz

İktisadi geri kalmışlık bir sorunsal haline geldiğinden beri, bu sorun geri kalmış olarak nitelendirilen toplumların temel gündem maddesi olarak dikkate alınagelmıştır. Bununla birlikte Osmanlı-Türk toplumu özelinde, söz konusu sorunsalın merkezinde yer alan “insan” faktörünün önemine yeterince temas edilmemiştir. Bu noktadan hareket eden çalışmanın amacı, Sabri F. Ülgener'in ve İdris Küçükömer'in yaklaşımlarını temel alarak Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan nedenleri tespit etmek ve buradan hareketle Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir kılmada, insan faktörünün önemine temas eden ipuçları geliştirmektir. Çalışmadan elde edilen bulgular ışığında, insan faktörünü madde, toplum ve devlet karşısında edilgen kılan maddi ve manevi nedenlerin bertaraf edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı-Türk Toplumu • İktisadi Geri Kalmışlık • Beşeri Sermaye • Sabri F. Ülgener • İdris Küçükömer

The Problem of Economic Underdevelopment in Ottoman-Turkish Society: From Ülgener and Küçükömer, the Importance of the “Human” Factor

Abstract

Economic underdevelopment has become a problem in many countries, including Turkey. The importance of the “human” factor, which is at the core of relevant problems in Ottoman-Turkish society, has not been investigated in detail. In this context, this paper has two aims that are closely related to each other. The first, based on the perspectives of Sabri F. Ülgener and İdris Küçükömer, is to identify the reasons behind economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society. The second is to understand the importance of the human factor in Turkey's sustainable socio-economic development. This paper emphasizes material and spiritual rationales, which may disable the human factor.

Keywords

Ottoman-Turkish society • Economic underdevelopment • Human capital • Sabri F. Ülgener • İdris Küçükömer

¹ Sorumlu yazar: Mehmet Dinçaslan (Dr. Öğr. Ü.), Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, Trabzon, Türkiye. Eposta: mehmetdincaslan@ktu.edu.tr

² Haydar Akyazı (Prof. Dr.), Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, Trabzon, Türkiye. Eposta: akyazi@ktu.edu.tr

Atıf: Dinçaslan, M. ve Akyazı, H. (2018). Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “insan” faktörünün önemine. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 23-46. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0003>

Extended Summary

“Underdevelopment” has been suggested as an explanation of the difference between Western societies (most importantly, because of the Industrial Revolution). Simply stated, underdeveloped societies missed out on this process. With recent socio-economic and technological changes, the concept of an industrial revolution has changed over time. In this context, underdevelopment has been examined as a “material” and a “spiritual-cultural” problem, which some believe has been caused by human factors.

On the other hand, when considering the literature that addresses this problem, the “human” factor has not been examined. Specifically, material and spiritual reasons were not taken into consideration sufficiently. Due to this exclusion, this paper aims to identify reasons behind economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society. Our results are based on the research of the economists and philosophers, Sabri F. Ülgener and İdris Küçükömer. We investigate how to make Turkey’s socio-economic development sustainable, considering the impact of human factors. In this context, while Ülgener adopts a Weberian method to analyze spiritual-cultural factors relating to underdevelopment, Küçükömer uses a Marxist approach.

Key concepts used in Ülgener’s analysis of economic underdevelopment are “economic ethics, economic mentality, medievalism, social stratification, artisan, political capitalism, contemplative-mysticism, inner-worldly asceticism, Batini (esoteric) sufism, Malamatieh, and distance consciousness.” These concepts, which are important for understanding Ülgener’s approach, complement each other in explaining the problem of economic underdevelopment (Dinçaslan, 2017, p. 48).

In Ülgener’s analysis, the difference between economic ethics and economic mentality are key concepts at the center of his analysis. Economic ethics expresses norms and rules that are required to be obeyed (Ülgener, 2006a, p. 17). Economic mentality explains behavioral norms adopted by economic decision-making units]. Economic mentality incorporates a sincere attitude about the world and world relations (Ülgener, 2006c, p. 14). Ülgener’s bilateral distinction provides a reasonable discussion by addressing Islamic values, which became the focal criticism of Orientalists regarding underdevelopment. This is distinct from Muslims’ beliefs, who represented Islam in the relevant time and place. Although Ülgener mentioned many material and spiritual factors that affect the economy, his approach mostly draws on Batini Sufism. Those who allege that underdevelopment derives from Islamic principles might need to reconsider this thesis.

Due to this Batini sufism influence, Ülgener emphasized that citizens’ approach to the economy has eroded concepts such as “working, gains, austerity, production, trust in God, and will and destiny.” This caused the need for gains and wealth in society to be channeled in abnormal, irrational ways, such as the development of “political capitalism” and a “consumption-based economic regime.” After all, emerging type of human; led up to a static-passive economic mentality by exhibiting a “distant” attitude as material, environment, and time dimensions.

Key concepts used in Küçükömer's analysis of economic underdevelopment are "production, base-superstructure, determination, contradiction, bureaucracy, Asiatic Mode of Production (AMP), civil society, biological-genetic inheritance, and democratic pact." These concepts, which complement each other to explain the problem of economic underdevelopment, are important for understanding Küçükömer's approach. (Dinçaslan, 2017, p. 129). In analyzing economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society, while Ülgener focuses on spiritual-cultural factors, Küçükömer focuses on material ones. In this context, he has discussed "relationships of production" in Ottoman society, from a Marxist point of view. While noting that an economy has a determinant role, he emphasizes that determinants in pre-capitalist societies are also "political and ideological structures."

Küçükömer also mentions "contradictions" that originate from one gaining surplus values in society. In this respect, historic political-bureaucratic heritage is taken as a subordinate contradiction, and imperialism as a major contradiction. Küçükömer identifies the social classes that would fight relevant contradictions. He believes that "bureaucratic structures" prevent the formation of classes. On the other hand, it is articulated with "imperialism" by befitting of internal and external conditions with each other. He tries to detect and explain the bureaucratic structure that prevents class formation in Ottoman-Turkish society by AMP analysis. Küçükömer expresses that in addition to the failure of class formation, "civil society" fails because those in power do not care about class divisions and separations. He further states that a central governing power (revealed by AMP analysis) and bureaucracy is constantly reproduced in society.

Deepening his research, Küçükömer considers "biologic-genetic" factors that make individuals responsible citizens, which led to a theoretical platform. First, he suggests a "democratic pact" to alleviate Turkey from its contradictions and crises, submitting new ideas for a civil constitution. He suggests demolishing the bureaucracy and the historical-political heritage of the state, insisting that this is important for the formation of civil society and a constitution (Küçükömer, 2013b, p. 56).

Ülgener overcame the problem of economic underdevelopment for a rational, economic individual type who looks for irrational market gains. For Küçükömer, responsible participation is preceded by individuals adapting to a civil society in Turkey. On the other hand, in contrast to the expected characteristics of the human factor, especially concerning the relationship between human-material and human-state, this kind of human cannot go beyond theory rather than practice. The causes of this situation are the spiritual-cultural arguments underlying Ülgener's economic underdevelopment theory and the Küçükömer's arguments about materialism. As a result, individualism has been subsumed by the power of the society and the state.

In conclusion, both Ülgener and Küçükömer's economic underdevelopment analyses show that material, spiritual, and cultural traditions have survived throughout Turkey's history. Clarification of these traditions confirms that human capital is the most important, dynamic, human resource, needed to make Turkey's socio-economic more sustainable.

Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “İnsan” Faktörünün Önemine

“Geri kalmışlık” kavramının, bilhassa Sanayi Devrimi’ni gerçekleştiren toplumsal ve ekonomik gelişme kaydeden Batı toplumlarına karşı diğer toplumların belirli ölçütlere vurgu yapılarak mukayese edilmesi suretiyle ortaya çıkan ve zaman içerisinde çeşitli anlam-kapsam değişikliklerine de bürünerek günümüze ulaşan bir olguya tekabül ettiği bilinmektedir. Öte yandan geri kalmışlık kavramının açıklanış biçiminin, “her şey zıddı ile kâimdir” düsturu gereğince “gelişme” kavramının izah edilişi ile birlikte ele alındığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle gelişme kavramının zaman içerisinde geçirdiği anlam ve kapsam dönüşümüne göz atmanın bir anlamda geri kalmışlığın tarihsel evrimini de ortaya çıkaracağı ifade edilebilir.

Geri kalmışlığın zıt anlamlısı olarak “gelişme” kavramının sosyal sistemin tümüyle yukarıya doğru hareket etmesi anlamına geldiği ifade edilmiştir. Sosyal sistem kavramını biraz açmak gerekirse, bunun iktisadi faktörlerin yanı sıra eğitim ve sağlık imkânları düzeyi, toplumdaki güç dağılımı vb. gibi iktisat-dışı etkenleri de içerdiği anlaşılmaktadır (Myrdal, 1974, s. 729). Bu doğrultuda gelişmenin geniş anlamda toplumsal yaşam alanlarının tümünde insanın zihinsel ve yaratıcı kabiliyetlerinin ve toplumsal yaşam içinde özgürleşme sürecinin gelişmesi olarak ifade edildiği görülmektedir (Erbaş, 1999, s. 13).

Gelişmenin izah edilişinde olduğu gibi, geri kalmışlık kavramının da iktisadi ve iktisat-dışı faktörleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Bir başka deyişle geri kalmışlık, manevi-kültürel ve maddi nedenler bağlamında açıklanabilir. Burada manevi-kültürel nedenlerin ağırlıklı olarak ahlâk, zihniyet, örf ve adetler ile gelenekler düzleminde ele alındığı görülürken; maddi nedenlerin daha ziyade üretim tarzları, bürokrasi, emperyalizm ve bazı politik konular üzerine yoğunlaştığı bilinmektedir. Bununla birlikte söz konusu manevi-kültürel ve maddi nedenlerin gerçek hayatta birbirinden kesin bir biçimde ayırt edilebilmesinin mümkün olmadığı ve bu iki temel nedenin gelişmede-geri kalmışlıkta birbirini önemli ölçüde etkiledikleri unutulmaması gereken bir husustur.

Diğer taraftan geri kalmışlık analizlerinde tartışma zemininin zaman içerisinde, kültürel-etnik farklılıklardan daha somut ve/veya objektif bir tartışma zemini sağlamasından ötürü, “iktisadi-teknik” alana kaydığı gözlemlenmektedir. Bu sebeple sorunsalın yeni tanımını “iktisadi geri kalmışlık” olmuştur. Fakat son zamanlarda bu tür bir yaklaşımın da, geri kalmışlık olgusunu açıklamada tatmin edici olamadığı anlaşılmış ve iktisadi geri kalmışlıkta “insan” faktörü gibi temel bir unsurun ihmâl edildiği vurgulanmıştır.

Öte yandan bir iktisadi geri kalmışlık analizinin, doğal olarak “görecelilik (nispiîlik)” faktörünü dikkate alması elzem olup, diğer sosyal bilim dalları ile disiplinlerarası bir zeminde araştırmalarını yürütmesinin gerekliliği de ifade edilmelidir.

Türkiye özelinde iktisadi geri kalmışlık üzerine gerçekleştirilen çalışmalar göz önüne alındığında, ekseriyetle belirli meseleler üzerine yoğunlaşan, geri kalmışlıkta etkili olan maddi ve manevi nedenleri bir bütünün parçası olarak masaya yatırmayarak disiplinlerarası boyut taşımayan ve her şeyden önemlisi “insan” unsurunu analiz dışı bırakan izlere rastlanılacağı görülecektir. Hâlbuki iktisadi gelişme ve/veya iktisadi geri kalmışlık sorunsalında temel dinamiğin “insan faktörü” olduğu, ilgili literatürün geçmişten günümüze uzanan çizgisinde altı çizilerek vurgulanmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkış nedeni de, gelişme-geri kalmışlık analizlerinde insan faktörüne verilmesi gereken önemden almaktadır.

Bu bağlamda “Osmanlı-Türk toplumu üzerine yapılan iktisadi geri kalmışlık tartışmalarında insan faktörünün ihmâl edildiği” düşüncesiyle yola çıkan bu çalışmanın *amacı*, Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer gibi iki iktisatçı-düşünürün görüşlerinden hareketle Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan nedenleri tespit ederek, Türkiye’nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir kılmada insan faktörünün önemine temas eden ipuçları geliştirmektir.

Çalışmanın iki örnek tipi olarak Ülgener ve Küçükömer’in tercih edilmesinde iktisadi geri kalmışlık sorunsalında insan faktörünün önemine dair yaptıkları vurgu etkili olmuştur. Öte yandan Ülgener’in, iktisadi geri kalmışlık analizlerinde ihmâl edilen insan faktörünü daha çok manevi-kültürel boyutuna odaklanarak, Küçükömer’in ise daha ziyade maddi-ekonomik nedenlerine ağırlık vererek incelemesi, söz konusu sorunsalın bütüncül bir değerlendirmesinin yapılabilmesi adına önem taşıyan bir diğer tercih sebebi olduğu ifade edilebilir. Son olarak literatürde Ülgener ve Küçükömer’i birlikte değerlendiren bir çalışmanın olmaması bu anlamda zikredilebilecek bir diğer husustur.

Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde geri kalmışlık sorunsalının tarihsel arka planına ana hatlarıyla temas edilmiştir. İkinci bölümde ise Osmanlı-Türk toplumunda geri kalmışlık tartışmalarına Osmanlı ve Cumhuriyet tecrübeleri ışığı altında öz olarak değinilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise, Ülgener ve Küçükömer’in öncelikle yaşam öykülerine kısaca yer verilmiş, akabinde söz konusu iktisatçı-düşünürlerin iktisadi geri kalmışlık nedenlerine dair yaklaşımları hem genel olarak hem de kullandıkları analitik kavramlar eşliğinde ortaya konulmuştur. Beşinci bölümde Ülgener ve Küçükömer’in yaklaşımları değerlendirilmiş ve buradan hareketle Türkiye’nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir bir zemine oturtmada insan faktörüne katkıda bulunabilecek birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Geri Kalmışlık Sorunsalının Tarihsel Arka Planı

Osmanlı-Türk toplumunda geri kalmışlık tartışmalarına geçmeden evvel, söz konusu sorunsalın “gelişme” kavramı ile birlikte Batı’daki izdüşümlerinin nasıl oluştuğunu ve hangi ifade-anlam kalıplarına bürünerek değişme gösterdiğini izah etmek gerekmektedir. Zira gelişmişlik-geri kalmışlık ikilemi, Batı düşüncesinde filizlenerek diğer toplumlara çeşitli kanallar vasıtasıyla aktarılan bir sorunsaldır. Bu sebeple Batı’da gelişme-geri kalmışlık ayrımının oluşmasına zemin hazırlayan zihinsel kökenlere ve bunların ortaya çıkışına kaynaklık eden toplumsal değişmelerin neler olduğuna kısaca değinmekte yarar vardır.

Batı’daki toplumsal-ekonomik ve siyasi gelişmenin/dönüşümün kaynakları hususunda çok muhtelif açıklamalar getirilmiştir. Haçlı Seferleri’nden başlayarak, Ticaret Devrimi, Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reform, Bilim Devrimi, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilâli ve Sanayi Devrimi gibi birçok etken mevzûbahis dönüşümün temel dinamikleri olarak zikredilmiştir. Bu etkenlerin geri kalmışlık sorunsalına olan tesirlerini ayrıntılı olarak açıklamak, çalışmanın amacını ve kapsamını aşmaktadır. Hâl böyle iken, söz konusu sorunsalın zihinsel kökenlerini teşkil eden faktörlerdeki değişimi-dönüşümü anlama adına kronolojik olarak üçlü bir kategori oluşumuna gidilmiştir. Buna göre ana hatlarıyla geri kalmışlık sorunsalının evriminin, ilk olarak Aydınlanma Çağı’ndan İkinci Dünya Savaşı’na uzanan dönem ile buradan da küreselleşme çağı olarak da ifade edilen Neoliberal döneme ve son olarak ise Neoliberal dönemden günümüze uzanan dönem şeklinde tasnifi mümkündür. Bununla birlikte Aydınlanma Çağı’ndan önceki süreçteki tecrübenin, gelişme-geri kalmışlık düşüncesinin mayalanmasında oldukça önem taşıdığına da vurgulanması gerekmektedir.

Aydınlanma Çağı’ndan İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar uzanan süreç, takriben 250 yıla tekabül etmektedir. Bu dönemde gelişme kavramının “ilerleme” ile özdeş anlamda kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bilimsel ve teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, özellikle de Sanayi Devrimi’nin etkisiyle Batı’nın diğer toplumlara göre daha “ileri” bir sosyo-ekonomik ve siyasi yapıya sahip olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. Nitekim Avrupamerkezci düşünce yapısının gerisinde de kısmen bu gerçek yatmaktadır. Bunun yanında Sanayi Devrimi sonrası süreçte sanayileşmeye geç(e)meyen pre-kapitalist toplumlarda, çeşitli ulusal ve uluslararası faktörlerin de tetiklemesiyle geri kalmışlığın bir “sorunsal”a dönüştüğü görülmüş ve bu doğrultuda gelişmiş-ileri Batı ülkeleri “rol-model” olarak benimsemiştir. Bu açıklamalardan Sanayi Devrimi’nin önemli bir dönüm noktası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim modern iktisadi büyüme olgusu da ilk defa Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmış, artan verimlilik ile birlikte kişi başına düşen gelirdeki sürekli yükseliş, söz konusu dönüşümün temel sonuçlarından olmuştur (Demirpolat, 2002, s. 286; Genç, 2014, s. 5–6; Yavilioğlu, 2002, s. 49).

Yine söz konusu bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmenin sağladığı düşünsel arka planın da etkisiyle bu dönemde yaşayan birçok düşünürün toplumları çeşitli ölçütlere vurgu yaparak sınıflandırdığı bilinmektedir. Montesquieu, Turgot, Condorcet, A. Smith, J. B. Say, Saint-Simon, Hegel, Comte, Marx, H. Spencer, Durkheim, Tönnies, M. Weber ve H. Bergson bu çerçevede yer alan bazı düşünürlerdendir. Örneğin A. Smith, toplumların mülkiyet biçimlerine göre "Avcılık-Çobanlık-Tarım-Ticaret" olmak üzere dört aşama takip ederek dönüşüm geçirdiklerini ifade ederken, A. Comte insan zihninin gelişim aşamalarını temel alarak toplumları "teolojik-metafizik-pozitivist" aşamalara göre tasnif etmiştir. Özetle denilebilir ki, bu dönem gelişme düşüncesinin vurgusunda iktisadi faktörler doğrudan analiz edilme yerine siyasi, toplumsal ve felsefi bir yaklaşım içerisinde örtülü olarak tetkik edilmiştir (Dinçaslan, 2017, s. 26-27).

Literatürde "gelişme" kavramının ekonomik içerik kazanması ve ekonomik faktörlere olan vurgunun artışı ise daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrası sürece rastlamaktadır (Başkaya, 2000, s. 19). Bu dönemde geri kalmışlık sorunsalı çerçevesinin genişletildiği ve gelişme için farklı stratejilerin ortaya konulduğu görülmüştür. Artık "ilerleme" kavramı modernleşme kuramlarının alt dallarını teşkil eden gelişme ekonomisi, gelişme sosyolojisi ve gelişme siyaseti gibi alanların kapsamı altında ele alınmaya başlanmıştır (Kaynak, 2003, s. 15). Öte yandan bu dönemde gelişmiş-geri kalmış ikileminde ise geri kalmış toplumlar; "azgelişmiş, gelişmekte olan, tarım ülkeleri, geleneksel ekonomiler, Üçüncü Dünya ve Güney ülkeleri" gibi farklı tasniflerde gelişmiş olanın ötekisi olarak adlandırılmışlardır. Özetle İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde geri kalmışlık sorunsalının, değer yargısı içermesi olasılığı nispeten yüksek olan kültürel-dini alanlardan çıkarılarak, daha somut bir tartışma zemini sağlayan "iktisadi-teknik" boyut üzerinden analiz edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Söz konusu dönemde geri kalmışlığın iktisadi boyutunun anlaşılması adına "Modernleşme Kuramları", "Bağımlılık Kuramları" ve "Dünya-Sistemi Teorisi" şeklinde üç farklı yaklaşıma dair görüşlerin etkili olduğu görülmektedir.

Modernleşme Kuramları, gelişme-geri kalmışlık analizinde bir ülkenin "iç dinamiklerine" öncelik vermektedir. Bu noktadan hareketle bir toplumun geri kalmışlığı, onun kültür ve gelenekleri gibi iç koşullarında aranmaktadır. Bu düşünsel çerçeve içerisinde gelişmek isteyen bir toplumun, kültürel ve geleneksel bağlarından kopması gerektiği fikri ileri sürülmektedir (Altun, 2005, s. 56-57; Cihirlioğlu, 1999, s. 15-16). Modernleşme Kuramları kapsamında yer alan iktisadi gelişme analizlerinde, toplumların gelişmiş-geri kalmış olarak ayırt edilmesi hususunda bilinen tipik örnek W. W. Rostow'un tasnifidir. Rostow, gelişmiş ülkelerin tarihsel süreçte geçirdikleri dönüşümü azgelişmiş ülkelerin uygulama derecelerine göre toplumları, "Geleneksel Toplum-Harekete Geçme Hazırlıkları-Harekete Geçiş Aşaması-Olgunluğa Gidiş-Kitle Tüketim Çağı" olarak sınıflandırmıştır (Dinçaslan, 2017, s. 26-27).

Öte yandan bu dönem geri kalmışlık sorunsalında Modernleşme Kuramları'nın içsel dinamiklere odaklanması, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Marksizm ve Neo-

Marksizm kaynaklı şiddetli tepkilere ve eleştirilere zemin hazırlamıştır. Söz konusu tepkisel hareketin temsilcileri genel olarak “Bağımlılık Kuramları” ve “Dünya-Sistemi Teorisi” yaklaşımları içerisinde değerlendirilmiştir. Bu kuramlarda ağırlıklı olarak ülkelerin geri kalmışlıklarının nedenleri “dışsal dinamikler” merkeze alınarak çözümlenmeye çalışılmıştır (Cırhinlioğlu, 1999, s. 121–122). Bağımlılık Kuramları’nın karakteristik örneği A. G. Frank’ın yaklaşımı iken, Dünya-Sistemi Teorisi’ninki ise I. Wallerstein’ındır. Bu bağlamda Frank, artı değer hiyerarşik olarak az gelişmiş ülkelere aktarım mekanizmasını temel alarak “Metropol-Uydu” ayrımını yapmıştır. Buna karşın Wallerstein da benzer bir biçimde, uluslararası işbölümünün bir yansıması olarak artı değer az gelişmiş ülkelere aktarımı temel ölçüt olarak “Merkez-Yarı Çevre-Çevre” ayrımından hareketle ülke sınıflandırmaları yapmıştır (Dinçaslan, 2017, s. 26–27).

Bağımlılık Kuramları ve Dünya-Sistemi Teorisi yaklaşımlarının iktisadi gelişme literatüründe etkisini yitirmeye başladığı küreselleşme çağı olarak adlandırılan 1980 sonrası dönem için genelde yapılan vurgu, ekonomik anlamda ulus devletlerin öneminin azalması, sermaye ve mal akımlarının giderek dünya genelinde mobilitesinin artmasıdır. Neoliberal söylemin hâkim olduğu bu dönemde, özelleştirme ve deregülasyon politika ve uygulamalarının geliştirilmesi ön planda tutulmuştur. Bu iki kavram vasıtasıyla devletin ekonomideki rolünün azaltılmasının gerekliliği vurgulanmıştır (Erbaş, 1999, s. 23). Bu dönemde iktisadi gelişmede salt ekonomik büyüklüklerde kaydedilen gelişme yeterli görülünceye “sürdürülebilir gelişme”, “insani gelişme” ve “yoksulluk sorunu” gibi insanı merkeze alan konular ön plana çıkmaya başlamıştır (Kaynak, 2003, s. 20). Söz konusu dönemde gerçekleştirilen çalışmalar arasında, Yeni Kurumsalcı İktisat’ın önde gelen isimlerinden birisi olan Douglass C. North’un, iktisadi gelişmeyi iktisat tarihi çerçevesinde “sözleşme”lerin işlerliğini sağlayacak ve “mülkiyet hakları”nı güvencede tutacak kurumların olup-olmaması bağlamında tespit ettiği noktalar da önem arz etmektedir. Bunun yanında Yeni Kurumsalcı çizgide, siyaset ve iktisadi gelişme ilişkisinde D. Acemoğlu ve J. Robinson’un çalışmaları da bu kapsamda kaleme alınan eserler olarak dikkat çekmektedir (Karaman, 2013, s. 33, 37).

Osmanlı-Türk Toplumunda Geri Kalmışlık Tartışmaları

Osmanlı-Türk toplumundaki geri kalmışlık tartışmalarını, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere iki alt dönem halinde incelemek mümkündür.

Osmanlı Devleti’nde Geri Kalmışlık Tartışmaları

Osmanlı Devleti’ndeki geri kalmışlık tartışmaları dört ana kategori altında sınıflandırılabilir. Bunlar; “Lâyiha-Nasihâtname Literatürü, Geçiş Dönemi, Tanzimat Dönemi ve Meşrutiyet Dönemi” olarak ifade edilebilir. Söz konusu dönemlerin

zaman aralığı, temsilcileri ve/veya eserler ile temel fikirleri aşağıdaki Tablo 1’de öz olarak gösterilmiştir (Dinçaslan, 2017, s. 30, 35 ve 39).

Tablo 1
Osmanlı Devleti’nde Geri Kalmışlık Tartışmaları

Dönem	Zaman Aralığı	Temsilci / Eserler	Temel Fikirler
Lâyiha-Nasihâtname Literatürü	Takriben 1550-1792	Lütfi Paşa: “Âsafname” Koçi Bey: Koçi Bey Risalesi	Düzenin bozulmasına işaret edilmekte ve çözüm yolu olarak “kânun-i kadîm”e atıfta bulunulmaktadır.
Geçiş Dönemi	1792-1839	Ebübekir Râtib Efendi: Büyük Lâyiha Keçecizâde İzzet Molla: Lâyihalar	Kadîm fikri ve gelenekler etkisini yitirmeye başlamış, “terakkî” (ilerleme) düşüncesine yöneliş başlamıştır.
Tanzimat Dönemi	1839-1876	Namık Kemal, Ziya Paşa	Geri kalmışlık düşüncesi belirmeye başlamış ve çözüm yolu olarak “terakkî” anlayışı benimsenmiştir.
Meşrutiyet Dönemi	1876-1922	Said Halim Paşa, Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet	Geri kalmışlık büyük ölçüde kabullenilmiş ve çözüm yolu hususunda farklı düşünce akımları (İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık) oluşmaya başlamıştır.

Kaynak: Berkes (2002, s. 32, 34), Beydilli (1999, s. 177, 184), Doğan (2010, s. 180–181) ve İpşirli’den (1999, s. 172) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 1’i temel alarak lâyiha literatüründen Cumhuriyete uzanan tarihsel süreçte geri kalmışlık meselesine yaklaşım tarzlarını genel olarak değerlendirmek gerekirse; III. Selim dönemine (Nizâm-ı Cedîd) kadarki lâyiha literatürünün, işlerin bozulması ve kötüye gitmesi demek olan “ihtilâl” meselesi sebebiyle ilgili teşhisinin, “kânun-i kadîm”den uzaklaşma”, tedavi reçetesinin ise “kanun-i kadîm’e dönme” şeklinde özetlenebileceği söylenebilir. Buna karşın III. Selim döneminden itibaren lâyihaların artık gittikçe artan bir kuvvetle ihtilâlden çıkış yolu olarak Avrupa rol-modelinden yararlanmayı önermeye başladığı ifade edilebilir. Tanzimat’tan itibaren ise terakkî düşüncesine olan inanç artarak devam etmiş, Cumhuriyet dönemiyle birlikte ihtilâl’in teşhis ve tedavisiyle ilgili tespitlerde, artık “kânun-i kadîm” temel neden olarak kabul edilmiş ve bunun çözüm yolu olarak kânun-i kadîm’den radikal bir kopuş ve Batı medeniyetine hızlı bir geçiş anlayışının benimsendiği görülmüştür (Orman, 2010, s. 87). Kadîm’den, gelenekten kopuş ya da kopmaya çalışma toplum hayatında onarılması zor görünen derin izler bırakmıştır. Bu mesele günümüzde de bir kimlik (aidiyet) meselesi ve özne-nesne olma(ma) zemininde sürgit bir şekilde geçerliliğini korumaya devam etmektedir.

Cumhuriyet Döneminde Geri Kalmışlık Tartışmaları

Cumhuriyet dönemi geri kalmışlık tartışmaları, Ülgener ve Küçükömer’in yaşadıkları dönem de dikkate alınarak altı temel kategori içerisinde ele alınmıştır. Bunlar; “Kendine Özgücü Yaklaşım, Kadro Hareketi, Fikrî-Spekülasyon Yaklaşımı, Feodalite Tezi, Asya Üretim Tarzı Yaklaşımı ve Dünya-Sistemi Teorisi” olarak sınıflandırılabilir. Söz konusu dönemlerin zaman aralığı, temsilcileri ve temel fikirleri aşağıdaki Tablo 2’de öz olarak gösterilmiştir (Dinçaslan, 2017, s. 47). Bu noktada, gerek Tablo 1 ve gerekse de Tablo 2’de yer alan bilgilerin çok genel bir nitelik

taşıdığını ifade etmek gerekmektedir. Bu tabloların farklı yaklaşımlar, temsilciler, zaman aralıkları ve ilâve bilgilerle genişletilmesi imkân dâhilindedir. Yine tabloda belirtilen kişilerin tümünün, ilgili düşünce biçiminin dışına hiç çıkmadığı da kastedilmemektedir. Fakat burada bir makale ölçeğini aşma endişesinin söz konusu genelleştirmeyi yapmaya ittiğini de belirtmek gerekmektedir.

Tablo 2

Cumhuriyet Dönemi Geri Kalmışlık Tartışmaları

Dönem	Zaman Aralığı	Temsilcileri	Temel Fikirleri
Kendine Özgücü Yaklaşım	Takriben 1930 - ...	Mehmet Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık, Mehmet Genç	<i>Teşhis:</i> Geri kalmışlıkta Bilim ve Sanayi Devrimi ile Coğrafi Keşifler vb. olayların etkisinin bulunması, <i>Tedavi:</i> Batı'daki gelişmeler dikkate alınmalı fakat yerli kaynaklar-belgeler ışığında kendi gelişim yolu takip edilmeli (toplumsal relativite)
Kadro Hareketi	1932-1935	Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin	<i>Teşhis:</i> Emperyalizm kaynaklı bir geri kalmışlık söz konusudur. <i>Tedavi:</i> Devletçi bir politika izlenmesi
Fikrî-Spekülasyon Yaklaşımı	1940-...	Sabri F. Ülgener, Ahmed Güner Sayar, Şerif Mardin	<i>Teşhis:</i> Gelenek, örf ve adetler, yönetim kültürü gibi manevi-kurumsal faktörlerin etkinliği. <i>Tedavi:</i> Rasyonel bir sosyo-ekonomik yapılanmaya yönelme
Feodalite Tezi	Takriben 1960-1980	Behice Boran, Halil Berktaş	<i>Teşhis:</i> Üretim tarzında feodal kalıntıların bulunması, <i>Tedavi:</i> Devlet planlaması doğrultusunda bunların temizlenmesi
Asya Üretim Tarzı (AÜT) Yaklaşımı	Takriben 1960-1980	Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer	<i>Teşhis:</i> Üretim tarzında devletin-bürokratik yapının etkin rolü, <i>Tedavi:</i> Sivil toplum unsurlarının gelişmesine yol açılması
Dünya-Sistemi Teorisi	Takriben 1975-...	Çağlar Keyder, Reşat Kasaba, Şevket Pamuk	<i>Teşhis:</i> Zaman içerisinde kapitalist merkezin yarı-çevresi halini alma, <i>Tedavi:</i> Çevre olmaktan kurtaracak çok yönlü girişimler dikkate alınabilir

Kaynak: Avcılar (2002, s. 2-4), Çakmak (2010, s. 130), Erbaş (1999, s. 26-27) ve Toprak'tan (1995, s. ix-xi) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere “Kendine Özgücü Yaklaşım” dışındaki kategorilerde, Osmanlı-Türk toplumunun içtimai, siyasi ve iktisadi tahlili genellikle Marksist metot ve terminoloji çerçevesinde tetkik edilmiştir. Fakat bu tasnife Weberyana “patrimonyalizm” tezlerinin dâhil edilmediği de belirtilmelidir. Diğer taraftan Kadro, AÜT ve Feodalite yaklaşımlarının daha ziyade belirli bir döneme inhisar ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte günümüzde arşiv araştırmalarının artışı ve gelişmesiyle “Kendine Özgücü Yaklaşım”ın tezlerinin daha çok kabul gördüğü, “Dünya-Sistemi Teorisi” yaklaşımının da etkisini henüz yitirmediği ifade edilmelidir. Neticede farklı yöntemler, kuramlar ve modeller çerçevesinde ortaya konulan bu tür çabaların, Osmanlı-Türk toplumu tarihinin anlaşılmasına ve açıklanmasına bir dinamizm kazandırdığı-kazandıracağı söylenebilir.

Sabri F. Ülgener ve İktisadi Geri Kalmışlık Nedenleri

Bu bölümde Sabri F. Ülgener'in yaşam öyküsü, iktisadi geri kalmışlık analizi ve bu doğrultuda kullandığı anahtar kavramlara topluca bir bakış ele alınmıştır.

Sabri F. Ülgener'in Yaşam Öyküsü ve Eserleri Üzerine Özet Bir Sergileme

8 Mayıs 1911'de İstanbul'da doğan Ülgener, 1932'de İstanbul Erkek Lisesi (İstanbul Sultanisi)'nden mezun olmuş, aynı yıl girdiği İstanbul Darülfünûnu Hukuk Fakültesi'ni 1935 yılında bitirmiştir. Mezuniyeti sonrasında yine o yıl içerisinde aynı fakültenin "İktisadiyat ve İctimaiyat Kürsüsü"ne asistan olarak atanmıştır. Aralık 1936'da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (İÜİF) kurulunca, zikredilen kürsüdeki akademisyenlerle birlikte buraya geçmiştir. Hem İktisadiyat ve İctimaiyat Kürsüsü'nde hem de İÜİF'nde 1933'de Hitler'den kaçarak gelen Alman mülteci hocalardan A. Rüstow, F. Neumark, G. Kessler, W. Röpke ve A. Isaac ile çalışma fırsatı bulmuştur. 1937'de "Yakın-Şark Türk-İslâm Dünyasının İktisat Ahlâkı ve Zihniyeti" adlı tezle doktorasını vermiştir. İÜİF'nin kuruluşu ile "Umumi İktisat ve Maliye Teorisi Kürsüsü" asistanlığına geçen Ülgener, burada Alman mülteci hocaların ders takrirlerini, kitaplarını, konferans ve makalelerini başarıyla tercüme etmiş, 1941'de "Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları" adlı çalışmayla da doçentlik tezini tamamlamıştır (Sayar, 2007, s. 84; 2012, s. 289-290; Yörük, 1987, s. XV).

1947-1948 yıllarında Harvard Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdüren Ülgener, J. A. Schumpeter'den iktisadi analiz tarihi, A. Hansen'den ise Keynes iktisadının esaslarını inceleme imkânına kavuşmuştur. 1951'de "Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meseleleri" adlı profesörlük takdim tezini sunmuş, 1954-1956 yılları arasında ise İÜİF Dekanlığı görevini ifa etmiştir. Ülgener, 1958-1959 akademik yılında Münih Üniversitesi'nde bulunmuş, 1964-1965 yıllarında ise misafir profesör olarak Columbia Üniversitesi'nde ders vermiştir. 1981'de emekliye ayrılan Ülgener, 1 Temmuz 1983'te İstanbul'da vefat etmiştir (Sayar, 2012, s. 289-290).

Eserleri: 1. İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (İstanbul 1951; bazı değişikliklerle birlikte İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası adıyla, İstanbul 1981, 2006). 2. Tarihte Darlık Buhranları (İstanbul 1951, 2006; Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti adıyla, Ankara 1984). 3. İktisat Dersleri (I, İstanbul 1952; U/1, İstanbul 1952). 4. Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme (İstanbul 1962, 1966, 1974, 1976, 1980). 5. Zihniyet ve Din (İstanbul 1981, 2006). 6. Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler (Ankara 1983). Bu eserlerin dışında Ülgener'in çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanan makaleleri, kitap tahlilleri ve çevirileri toplu olarak Ahmed Güner Sayar tarafından Makaleler: Sabri F. Ülgener (İstanbul, 2006) adıyla neşredilmiştir (Sayar, 2012, s. 290).

Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık sorunsalını ele alması açısından, Ülgener'in eserlerinden özellikle "İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası" ile "Zihniyet ve Din" önem taşımaktadır. Söz konusu eserler, Weber düşünce çizgisinden büyük ölçüde etkileşimde bulunulduğuna dair izler taşımaktadır. Nitekim Weber'in kapitalizmin doğuşu ile Protestan ahlâkı arasında kurduğu bağdan hareketle Ülgener,

farklı bir zaman ve zeminde Osmanlı ekonomisinin kapitalizme geçememesinin sebeplerini göstermeye çalışmıştır (Sayar, 2012, s. 290). Bu noktada önemli bir hususun izah edilmesinde yarar bulunmaktadır. Söz konusu husus “aktarmacılık” ile “esinlenmek” arasındaki ince ayrımdır. Ülgener-Weber etkileşimini bir esinlenme olarak nitelemek daha uygun bir yaklaşım olacaktır (Sarıbay, 2011, s. 145–146).

Öte yandan Ülgener’in geri kalmışlık tartışmalarında nerede konumlandığı hususuna da temas etmek gerekmektedir. Bu bağlamda Ülgener’in iktisat sosyolojisi niteliği taşıyan söz konusu eserleri, geri kalmışlığın nedenlerini daha ziyade manevi-kültürel nedenlerde araması ve kullandığı malzeme ile yöntem bakımından *fikri-spekülatif yaklaşım* içerisinde değerlendirilebilir. Fakat kullandığı kaynaklar arşiv malzemesi haricindeki yerli eserler olması, iktisadi gelişmeye dair yazılarında gelişmenin ulusları aşan ortak yönlerini kaydetmekle beraber, her toplumun maddi ve manevi yapısından kaynaklanan kendine özgü bir gelişme yolunun olabileceği yönündeki görüşleri açısından *kendine özgücü yaklaşıma* da yakın düştüğü ifade edilebilir.

Ülgener’e Göre İktisadi Geri Kalmışlık Nedenleri

Ülgener’in perspektifinden Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık nedenleri, “maddi” ve “manevi” nedenler olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

Maddi nedenler. Maddi nedenler de Coğrafi Keşifler’in etkileri temel alınarak kendi içerisinde “müzmin (kronik)” ve “hızlandırıcı-tamamlayıcı” nedenler olarak iki temel alt başlık altında tetkik edilmiştir.

Müzmin (kronik) nedenler. Coğrafi Keşifler, uluslararası bir hadise olarak dünya ticaret yollarını Akdeniz’den Atlantik kıyılarına değiştirerek iktisadi geri kalmışlığın hem müzmin hem de hızlandırıcı nedenlerini tetikleyen önemli bir dönüm noktası olmuştur. Burada müzmin nedenler olarak mütalaa edilen hususlar daha ziyade “iktisadi” boyut taşımaktadır. Nitekim zikredilen nedenler, “ticaret yollarının yapısı ve rekabet şartları”ndan kaynaklanmaktadır. Buna göre iktisadi geri kalmışlıktaki esas neden, *açık denizin iktisadi şartları ve imkânlarıyla kervan yollarına ve iç deniz nakliyatına üstün gelmesidir*. Ülgener’e göre bu durum, “rantabilitede geri kalış” ile “sermaye ortaklıklarında ve kurumlarında gerileyişe” neden olmuştur (Ülgener, 2006a, s. 180–182, 187).

Rantabilitede geri kalış, açık deniz ticaretinin kâr açısından kara ticaretinden üstün olması ile yakından alakalıdır. Açık deniz; bol ve beklenilmeyen kazançlar, keşfedilmemiş toprakların sağladığı imkânlar, malların gemilerle kara-kervan ticaretine tezat olarak doğrudan aktarılacak maliyeti düşürücü bir yol olması sebebiyle üstünlüğü Akdeniz’den Atlantik kıyılarına taşımıştır. Sermaye ortaklıklarındaki ve kurumlarındaki gerileyiş ise yine açık denizin sunduğu imkânlardan doğmuştur. Bu durum Ülgener’e göre, “tesis masrafları” ve “riziko” gibi iki ana nedenin neticesidir. Deniz nakliyatında

tesis masrafları (gemi inşası, tedariki ve donatımı gibi) kara-kervan donatma masrafına göre daha büyük bir sermaye gerektirmektedir. Diğer taraftan açık denizin rizikosu da tabiat olaylarının etkisi göz önünde bulundurulduğunda karaya göre daha fazladır. Bu ana sebeplerden ötürü Batı'da sermaye ortaklıkları ve kurumları Doğu'ya nispeten önemli bir gelişme kaydetmiştir (Ülgener, 2006a, s. 181, 184–185).

Hızlandırıcı-tamamlayıcı nedenler. Ülgener'e göre "hızlandırıcı-tamamlayıcı" nedenler ise "politik" karakterli olup, iktisadi boyut taşıyan müzmin nedenleri tamamlayan ve pekiştiren bir işlev taşımaktadır. Söz konusu edilen politik etkenler; sayıları artan dağınık feodal kuvvetler, dağınık ve güvensiz para rejimleri ve önceden hesaplanması bile mümkün olmayan harç, vergi vs. kararsız, düzensiz masraf ve maliyet unsurlarıdır (Ülgener, 2006a, s. 186).

Ülgener'e göre iktisadi geri kalmışlıkta müzmin nedenleri pekiştirerek hızlandırıcı özellik gösteren diğer hususlar ise, Osmanlı Devleti'nin uzak ve kenar vilâyetlerinde ortaya çıkan isyan ve kıyâmların hazırladığı veya hız verdiği *siyasî merkezîyetsizlik*, yani merkezî otoriteden tekrar eyalet beyliklerine dağılma ve küçülme hadisesi, Coğrafi Keşifler'in etkisiyle Doğu ticaretinin daralması sonucu üretimin şehirler etrafında ziraate, şehir içinde ise dar ve basık sanat kadrolarına yani çarşı esnaflığına (esnaflaşma) çevrilmesidir. İktisadi alanda kıymetli madenlerin ve genellikle paranın dolanım hızının yavaşlaması, yani aynî iktisadın yeniden ağırlığını artırması da bu kapsamda değerlendirilmiştir (Ülgener, 2006a, s. 21–23).

Manevi-kültürel nedenler. Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında üzerine odaklandığı esas mesele "manevi-kültürel nedenler"dir. Bu nedenler ana hatlarıyla "Bâtınî tasavvuf anlayışı", "feodal ağalık şuuru", "gelenekçilik" ve "rant kapitalizmi-tüketime dayalı zihniyet" konuları etrafında işlenmiştir. Manevi-kültürel nedenlerin geri kalmışlıkta icra ettiği işlev, maddi gerilemenin (müzmin ve hızlandırıcı nedenler) doğurduğu tesirleri "*meşrulaştırması*" ve taban (halk)'a "*yayması*"dır. Bilhassa Bâtınî tasavvuf anlayışının tesiriyle sosyo-ekonomik yaşamda kader, tevekkül, kanaat, çalışma vb. gibi kavramlar anlam erozyonuna uğrayarak, insan-madde ilişkisinde mesafeli, maddeyi irdelemeyen-sorgulamayan bir insan tipinin oluşmasına zemin hazırlanmıştır (Sayar, 2007, s. 315). Bu durum ise neticede toplumda statik bir iktisat zihniyetinin ağırlık kazanmasına yol açmıştır.

İktisadi geri kalmışlıkta etkili olan manevi-kültürel nedenlerden "feodal ağalık şuuru", bir iktisat ahlâkı olarak Bizans'la etkileşim neticesinde ortaya çıkmıştır (Sayar, 2008, s. 50). Ülgener'e (2006a, s. 23) göre feodal ağalık şuurunun en bariz özelliği, iş hayatını kendine yakıştıramamaktır. Feodal ağalık şuurunun en önemli göstergelerinden olan "mal-mülk", "bol tüketim ve gösteriş hevesi" ile "altın ve gümüş tutkusu", toprağa dayalı ağır ve hareketsiz servet ve kıymet anlayışının dışına çıkamayarak iktisadi geri kalmışlıkta etkili olmuştur. Bu bağlamda feodal (toprağa

dayalı ağır ve hantal) zihniyetin etkin olmasından ötürü, çalışmaya karşı ağılık ve ululuk şanıyla yaklaşarak kendinden daima uzaklaştırma ve servete dahi ancak unvan, asalet ve gösteriş uğruna kıymet biçen bir zihniyetin etkisi bulunduğu ifade edilmiştir (Ülgener, 2006a, s. 126, 143).

Ülgener'e göre iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan manevi-kültürel nedenlerden bir diğeri de "gelenekçilik"tir. Ülgener, gelenekçiliğin Bâtınî tasavvuf-esnaf etkileşimi neticesinde üretim biçimi-tekniki ve toplumsal boyut açılarından olumsuz tesirler bıraktığını düşünmektedir. Nitekim üretim biçimi-tekniki olarak yeniliğe, değişime ve farklılaşmaya kapalılık varken; toplumsal boyutta ise alttan üste bağlılık ve teslimiyet anlayışı ön planda olmuştur (Ülgener, 2006a, s. 106–107, 109). Diğer taraftan Ülgener'in gelenekçiliğin olumlu yanlarını merkeze almamasının nedeni, çalışmalarında öncelikli amacının iktisadi geri kalmışlık sorunsalını açıklama kaygısının bulunmasıdır.

Ülgener'in İktisadi Geri Kalmışlık Analizine Anahtar Kavramlar Yoluyla Toplu Bir Bakış

Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık analizinde kullandığı anahtar kavramlar ana hatlarıyla şunlardır: "İktisat ahlâkı, iktisat zihniyeti, ortaçağlaşma, toplumsal tabakalaşma, esnaf, rant kapitalizmi, kontemplatif-mistik, aktif-riyazetçi, Bâtınî tasavvuf, Melâmîlik ve mesafe bilinci." Bu kavramlar iktisadi geri kalmışlık sorunsalını açıklamada birbirini tamamlayıcı nitelik taşımaktadır. Söz konusu kavramların ve bunların analiz içerisindeki yerinin öz olarak ortaya konulması, Ülgener'in yaklaşımını anlama açısından önem taşımaktadır.

Ülgener'in analizindeki *iktisat ahlâkı* ve *iktisat zihniyeti* ayrımı, anahtar kavramlardan ilki olup, analizin merkezinde yer almaktadır. Buna göre iktisat ahlâkı, uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesidir (Ülgener, 2006a, s. 17). İktisat zihniyeti ise, iktisadi karar birimlerinin benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yoluyla açıklandığıdır. Kısacası iktisat zihniyetinde dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış söz konusudur (Ülgener, 2006c, s. 14). Ülgener, kurguladığı bu ikili ayrımla geri kalmışlık sorunsalında oryantalistlerin eleştiri odağı haline gelen İslâmî değerleri (norm), ilgili zaman ve zeminde İslâm'ı temsil eden Müslüman'ın (reel) zihniyetinden ayrı bir düzlemde ele alarak, daha makul bir tartışma zemini sağlamıştır. Nitekim Ülgener, iktisat zihniyetine etki eden maddi-manevi birçok faktöre temas etmekle birlikte, bunların içerisinde bilhassa Bâtınî tasavvuf akımlarının tesirini ön plana çeken bir yaklaşım biçimi sergilemiştir. Bu bağlamda geri kalmışlığın İslâm ilkelerinden kaynaklandığını ileri sürenler için, tezlerini yeniden ele alma zarureti doğmuştur (Dinçaslan, 2017, s. 202).

Ülgener'in "*ortaçağlaşma*" olarak ifade ettiği husus, dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması ve bunun etkileridir. Ortaçağlaşmanın özellikle

değerler düzeyindeki tesirinin ön planda tutulması, norm-reel makasının dalgalanma göstererek açılması ile izah edilmiştir. Değer göstergelerinden olan iktisat ahlâkının ve iktisat zihniyetinin farklılaşma gösterip-göstermediği “*toplumsal tabakalaşma*” bahsinde ele alınmıştır. Buna göre üst ile orta ve alt tabakalar arasında, tavanda oluşan iktisat zihniyetinin zamanla tabana da yansması dikkate alınarak benzerlikler bulunduğuna vurgu yapılmıştır. Bâtınî tasavvuf akımlarının meşrulaştırıcı ve yayıcı rolü burada unutulmamalıdır. Ülgener, bu tabakalar içerisinde ortaçağ şehir iktisadının tipik temsilcisi olan “*esnaf*”ı odak noktası olarak belirlemiştir. Bu hususta esnaf kesiminin seçilmesinin bir diğer önemli nedeni de tasavvuf akımları ile olan yakın bağıdır (Dinçaslan, 2017, s. 202–203). Nitekim Ülgener’e göre tasavvuf ahlâkı da basit el işçiliğine has dünya görüşünün biraz daha kuvvetle vurgulanmış halidir (Ülgener, 2006b, s. 112).

Öte yandan Ülgener kazanç ve zenginleşme hevesinin toplum içerisinde mevcut olduğunu, fakat bu hevesin normal-rasyonel yollara kanallize olmak yerine, irrasyonel kazanç biçimlerine yönelerek bir tür “*rant kapitalizmi*” anlayışının oluştuğuna dikkat çekmiştir. Rant kapitalizminin süreklilik kazanması “tüketime dayalı zihniyet” ve “tüketime dayalı iktisat rejimi”nin belirmesine neden olmuştur. Bu da özellikle büyük şehirlerde tüketimin üretimden fazla olmasına ve bütçe açıklarının oluşumuna kaynaklık ederek iktisadi geri kalmışlıkta etkili olmuştur (Ülgener, 2006a, s. 220–221, 246).

Diğer yandan din-iktisat zihniyeti ilişkisinde dünyaya karşı sorumluluk yüklenme noktası da önem arz etmektedir. Bu durumda ise iki zıt kutbun varlığı dikkat çekmektedir. Ülgener’e göre bu kutuplar, asırlardır çoğunlukla aynı kültür ve inanç çevresinde öncelik sağlama açısından mücadele etmiştir. Bu ikili zıtlık Weber’de de farklı terimlerle izah edilmiştir. Buna göre bir tarafta dünyayı madde yapısına ve maddi ilişkilerine bulaşmadan, sonsuzluğa giden yol üstünde iç huzuru ile aşılabacak bir aradurak olarak gören “*kontemplatif-mistik*” din anlayışı, diğer tarafta ise dünyanın maddi zevk ve hazlarına yine kapalı kalmakla beraber aktif bir mücadele ile üstüne yürünecek ve kötülükleri göğüslenecek bir çile ve cidal dünyası olarak gören “*aktif-riyazetçi (asketik)*” din anlayışı bulunmaktadır (Ülgener, 2006b, s. 33–34; Weber, 2006, s. 415).

Kontemplatif-mistik din anlayışı ile aktif-riyazetçi düşüncenin yayılması, toplumsal tabakalaşma konusu bağlamında da önem taşımaktadır. Bu açıdan söz konusu iki din anlayışının üst’ten (tavan) alt’a (taban) nasıl ve ne yönde yayıldığı dikkat çeken hususlardan olmuştur. Ülgener, Weber’in ünlü tezinin (Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet arasındaki bağ) can alıcı noktasının da burada yattığını vurgulamıştır (Ülgener, 2006b, s. 41). Söz konusu iki zıt anlayışın Osmanlı-Türk toplumunda tabana yayılmasında kontemplatif-mistik anlayışı “Bâtınî tasavvuf akımları” yansıtırken, *muhtemel* aktif-riyazetçi düşüncüyü “Melâmîlik” temsil etmektedir.

Bu doğrultuda Ülgener, Bâtınî tasavvufu, hareket tarzı içe ve derine dönük bir “bâtın” huzuruna çekip götüren ve din kurallarını da benzer biçimde içe dönük bir

yorumu tabi tutarak sırası düştükçe politik ihtiraslara kılıf uyduran bir anlayış olarak tanımlamıştır. Buna karşın Melâmîlik ise, büyük bir olasılıkla tek bir tarikat olmaktan çok başka tarikatlara yol göstermiş bir zevk ve meşrebin adıdır. Bu açıdan ehl-i melâmet, boş ve âtıl durmayıp aralıksız çalışma ve uğraşmanın (Kalvinist çizgiden geri kalmayan) ısrarlı takipçisi ve savunucularıdır. Melâmî, Hakk’a yakınlığını halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeden herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada gösterişe kaçmadan ifa etmekle meşgul gözükmetedir. Kısacası burada tasavvuftaki “görünürde halkla, gönülde Hakk’la beraber!” (Ene Maa’l Hakk) düşüncesi ön plandadır (Ülgener, 2006b, s. 102–103). Bununla birlikte Ülgener neticede, Osmanlı-Türk toplumu özelinde “*kontemplatif-mistik*” anlayışı yansıtan Bâtînî tasavvuf akımlarının “*aktif-riyazetçi*” kesimi temsil eden Melâmîliğe göre daha etkin olduğunu, aktif-riyazetçi kesimin tabana hücre-dışı riyazet pratiğini aktarmada etkili olmadığını ifade etmiştir.

Ülgener, iktisat zihniyetine ağırlıklı olarak Bâtînî tasavvuf akımlarının nüfuz etmesinden ötürü toplum içinde mündemiç olan kazanç ve zenginleşme hevesinin normal-dışı (irrasyonel) yollara kanallı olduğu dikkat çekmiştir. Böylelikle ortaya çıkan insan tipi; madde, çevre ve zaman boyutları açısından “*mesafeli*” bir tutum sergileyerek statik-durgun bir iktisat zihniyetinin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Dinçaslan, 2017, s. 203).

İdris Küçükömer ve İktisadi Geri Kalmışlık Nedenleri

Bu bölümde İdris Küçükömer’in yaşam öyküsü, iktisadi geri kalmışlık analizi ve bu çerçevede kullandığı anahtar kavramlara topluca bir bakış ele alınmıştır.

İdris Küçükömer’in Yaşam Öyküsü ve Eserleri Üzerine Özet Bir Sergileme

Küçükömer, 1 Haziran 1925’te Tirebolu-Giresun’da doğmuştur. Trabzon Lisesi’ni bitiren Küçükömer, 1947’de kaydolduğu İÜİF İktisat bölümünden 1951’de mezun olmuştur. 1952 yılında ise “Umumi İktisat Teorisi Kürsüsü”nde Ord. Prof. Dr. Hüseyin Şükrü Baban ile Prof. Dr. Refii Şükrü Suvla’nın asistanı olmuştur. Doktorasını 24 Ocak 1955’te “Modern Kapital Teorilerinde Münakaşalı Bazı Problemler” adlı tezle tamamlamıştır. Doçentliğini ise 1958’de “Sosyal Kıymet, İktisadi Refah, Sosyal Tercih ve Bazı Planlama Sebepleri” adlı tezle almıştır. 1958-1960 yılları arasında bilimsel araştırmalarda bulunmak üzere İngiltere’ye gitmiş, burada London School of Economics (LSE)’in kütüphanesinde çalışmış, ayrıca iktisadi düşünce tarihi alanında tanınmış iktisatçı Lionel Robbins’in seminerlerine katılmıştır (Sayar, 2011, s. 209–211).

Küçükömer’in Türkiye’ye dönüşü ile birlikte iktisadın ortodoks çizgisinden koparak Marksist düşünceye yöneldiği anlaşılmaktadır. Sosyalizmi iktisadi sistem olmanın ötesinde bir dünya görüşü olarak benimsemesi onu bilfiil uygulama alanına itmiştir.

Bu minvalde Aralık 1961'de "Yön" bildirisini imzalayan aydınlar arasında yer almış, Aralık 1962'de ise "Sosyalist Kültür Derneği"nin kurucuları arasında bulunmuştur. Bu dönemde Sosyalizmin bir cunta kanalıyla gerçekleştirilebileceğine inanarak Talat Aydemir cuntası içinde etkin bir rol üstlenmiştir. Fakat cuntacıların faşist bir yol izlemesi onu Sosyalizmin radikal-ihtilâlcî kanadından koparmıştır. Kendine özgü bir Sosyalizme yönelik arayışlarını sürdürürken 1963'te Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) üye olmuş, burada partinin bilim kurulunda yer almıştır (Sayar, 2011, s. 211–212).

Küçükömer, 1966 yılında profesörlük takdim tezi olarak "Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerin İlişkileri Üzerine: Politik İktisada Dönüş Denemesi" adlı kitap çalışmasını diğer bilimsel yayınları ile birlikte İÜİF Dekanlığı'na sunmuştur (Sayar, 2011, s. 216). Fakat Küçükömer ile beraber aynı kürsüden mesai arkadaşı ve yakın dostu olan Sencer Divitçioğlu'nun profesörlüğe tayinleri Üniversite Senatosunca engellenmiştir. Mevzu Danıştay'a taşınmış, buradan olumlu karar alınmıştır. Buna karşın Üniversite Senatosu yaklaşık 10 yıl süreyle bu kararı imzalamayarak geciktirmiştir. Nihayetinde 1976'da her iki öğretim üyesinin de profesörlükleri onaylanmıştır (Akat, 2010, s. 15–16; Belge, 2010, s. 73). 1 Mayıs 1983'te 1402 sayılı yasa hükmünce Küçükömer'in İÜİF'ndeki görevi sonlanmış, 27 Mayıs 1983'te ise emekli aylığı bağlanmıştır. Aynı yıl içerisinde Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP – daha sonra SHP) üyesi olmuştur. 1984 yılı sonlarına doğru sağlık sorunları ağırlaşmaya başlamış, 5 Temmuz 1987'de İstanbul'da vefat etmiştir (Sayar, 2011, s. 212).

Eserleri: 1. İktisat İlkeleri Üzerine (C. 1 – 1964, C. 2 – 1965), 2. Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerin İlişkileri Üzerine: Politik İktisada Dönüş Denemesi (1966), 3. Düzenin Yabancılaşması (1969), 4. İktisat İlkelerine Yeniden Bakış (1972), 5. Sivil Toplum Yazıları (2013), 6. İdris Küçükömer'le Türkiye Üzerine Tartışmalar (2013), 7. Halk Demokrasi İstiyor Mu? (2013), 8. Anılar ve Düşünceler (2013, Küçükömer üzerine kaleme alınan yazılar bulunmaktadır) (Sayar, 2011, s. 270–276).

Küçükömer'in hiç şüphesiz en çok ses getiren ve üzerine yapılan tartışmaların süregeldiği eseri "Düzenin Yabancılaşması"dır (1969). Bu eserin yazılmasındaki temel dürtü, Türk Solu'na bir rota tayininden kaynaklanmaktadır. Burada inşa edilen bürokrat-halk ayırımından hareketle sömürsüz bir düzen sunabilmek için sosyalistlere izlenecek stratejiler hususunda ipuçlarının belirlenmesi hedeflenmiştir (Sayar, 2011, s. 221). Söz konusu eserle Küçükömer, cari olan resmi tarih görüşünü ve bu görüşten türeyen geleneksel sol görüşü tersyüz etmiştir (Belge, 2010, s. 71). Buradaki tersyüz ediş ise Küçükömer'in Osmanlı-Türk toplumunun batılılaşması sürecinde tarihsel düzlemde DP-AP çizgisini "sol", CHP kanadını ise "sağ" olarak tanımlaması yatmaktadır. Bu da bilhassa sol kesimin eleştiri okları yöneltmesine neden olmuştur. Hâlbuki Küçükömer, bu sınıflandırma ile solun mücadele stratejisinin sıhhatli bir zemine oturtulabilmesi adına bilinen-ezberlenen-geleneksel yaklaşımlara ve tanımlamalara farklı bir açılım getirerek fikrî durgunluğu sarsmak istemiştir (Dinler, 2010, s. 110).

Öte yandan Küçükömer'in ekonomiyi ve politikayı ayrıştırmadan güncel gelişmeleri Osmanlı-Türk modernleşmesi tarihi düzleminde yorumlaması, onda statik bir düşünce yapısının bulunmadığını göstermektedir (Arolat, 2011, s. 143). Küçükömer'in bu özelliğini yansıtan önemli bir husus da, onun Marksist terminolojiyi ve metodolojiyi kullanmasına rağmen hiçbir zaman Ortodoks Marksizm'in "tarihsel evrim yasalarına" iltifat etmeyişiştir (Divitçioğlu, 2010, s. 113–114). Bu meyanda tıpkı Ülgener-Weber etkileşiminde olduğu gibi, Küçükömer-Marx arasındaki bağın da bir "esinlenme" olarak değerlendirilmesi daha uygun gözükmektedir (Sarıbay, 2011, s. 145–146). Hâl böyle iken Küçükömer'in geri kalmışlık tartışmalarında bulunduğu konum, ele aldığı emperyalizm, AÜT, bürokrasi ve sivil toplum analizleriyle daha çok "Bağımlılık Kuramları" ve "AÜT" yaklaşımı, nispeten de "Modernleşme Kuramları" kapsamında değerlendirilebilir. Bununla birlikte Küçükömer'in vefatıyla birlikte "sadırdan satıra" dökülemeyen yerli sivil toplumun fikri altyapısını oluşturma çabalarının, sınırlı düzeyde de olsa "kendine özgücü yaklaşım"a denk düştüğü ileri sürülebilir.

Küçükömer'e göre iktisadi geri kalmışlık nedenleri. Küçükömer'e göre iktisadi geri kalmışlık nedenleri, "içsel-ekonomik" ve "dışsal-ekonomik" nedenler olmak üzere iki ana başlıkta incelenmiştir.

İçsel-ekonomik nedenler. Küçükömer, iktisadi geri kalmışlık analizinde dışsal nedenlere nispeten etkin olan içsel-ekonomik nedenleri, Osmanlı Devleti'nde 16. ve 17. yüzyıldaki gelişmeleri temel alarak ortaya koymaya çalışmıştır. Küçükömer'e göre iktisadi geri kalmışlığın altında yatan içsel nedenler genel olarak şunlardır (Küçükömer, 2013a, s. 39–56, 231, 233):

(i) Tarım sektöründe artan nüfusun etkisiyle azalan verimlerin ağırlık kazanması, (ii) Bir üretim birimi olan köylülerin (reaya) çift bozup köyleri terk etmeleri, (iii), Köylerini terk eden köylülerin bir kısmının şehirlere yerleşmesi, diğer bir kısmının ise düzene başkaldırma hareketlerine kalkışması, (iv) Şehirlere göç eden kesimlerin bir kısmının devletçe istihdam edilmesi ile (levend, sekban, sarıca vb.) giderlerin artması, (v) Madenlerin 17. yy. sonlarına kadar ekonomiye yeterince kazandırılmaması, (vi) Kırsal bölgelerle şehirler arasında birbirini tamamlayıcı nitelikte bir işbölümü ve mübadelenin sınırlı düzeyde kalması (Asya Üretim Tarzı'nın bir varsayımı), (vii) İaşe sorununun köyden şehirlere göç eden çift bozan kitlelerle ve genişleyen ordunun ihtiyaçlarıyla çözümünün zora girmesi, (viii) Anti-merkantilist bir iktisat politikasının tezahürü olarak ithalatın; iaşe ihtiyacının karşılanması, Batı'nın nispeten üstün sanayi ürünlerine özellikle saray ve konak kesimlerince ihtiyaç duyulması ve gümrük vergisi alma arzusu nedeniyle teşvik edilmesi, (ix) Kara ordusuna ağırlık verilmesi, donanmanın ve buradan hareketle gemiciliğin gelişiminin ihmal edilmesi, (x) Şehirlerde ticaret sermayesi, tefeci sermaye ve imalat kesiminin varlığına rağmen, merkezi otoritenin ağırlığı nedeniyle söz konusu şehirlerin Batılı manada otonom bir karaktere sahip olamaması (sivil toplumun zayıflığı), (xi) Devletin nicel olarak

büyümesinin akabinde nitel bir güçsüzlük getirmesi demek olan “hegemonya paradoksu”nun etkisiyle devlet giderlerinin sürekli olarak artması, (xii) Devlet, söz konusu giderleri karşılamak için üretilen ürüne ve mevcut servetlere el koyarak daha fazla artık ürün elde etmesi, (xiii) Giderleri finanse edebilmek için yeni vergilerin ihdas edilmesi, mevcut vergilerin oranının artırılması ve sikke taşımasına başvurulması, (xiv) Devlete gelir sağlamak amacıyla *tımar* sisteminin bozularak *iltizam* sistemine geçilmesi ve ilerleyen dönemlerde toprakların *malikâne* olarak satılması, (xv) Müsaderenin devletin gelirlerini artırmada bir yöntem olarak kullanılması hususunun, sermaye birikimi oluşmasının önündeki temel engellerden birisi olması, (xvi) Osmanlı üretim ilişkilerinin merkezîyetçi niteliğe sahip olması, bunun da sermaye birikimini kısıtlaması, (xvii) Osmanlı’daki merkez ve bölge divanlarının, bürokratik hizmet hiyerarşisi içinde demokratik ve sınıf niteliği bulunmayan kuruluş özelliği taşıması.

Küçükömer’in yukarıda ana hatlarıyla temas ettiği içsel-ekonomik nedenler, esasında İbn Haldun’un çerçevesini çizdiği devletlerin tarihsel gelişme ve çöküş aşamalarıyla birtakım benzerlikler ihtiva etmektedir. Bilhassa Küçükömer’in hegemonya paradoksu olarak bahsettiği husus, merkezin-bürokrasinin üretim üzerinde baskın rol oynayışı, saray ve konak çevresinin gösterişçi tüketimleri, vergi yükünün artışı ve paranın değerini bozucu faaliyetler, Okumuş’un (1999, s. 186) ifade ettiği üzere İbn Haldun’un “tavırlar nazariyesi”ndeki beş aşamadan beşincisi olan “israf” aşamasındaki hadiselerle örtüşmektedir. Bu beşinci aşama ile birlikte devlet, müzmin bir hastalığa düşmekte ve zaman içerisinde çöküşe uğramaktadır.

Dışsal-ekonomik nedenler. Küçükömer, 19. yy.’dan itibaren Sanayi Devrimi’nin de etkisini hissettirmesiyle dışsal-ekonomik nedenlerin ağır basmaya başladığını ileri sürmüştür. Bir başka deyişle Ülgene’nin analizinden istitraden içsel-ekonomik nedenlere “müzmin (kronik)” nedenler demek mümkünse, dışsal-ekonomik nedenler de “hızlandırıcı-tamamlayıcı” nedenler olarak zikredilebilir. Bu çerçevede dışsal-ekonomik nedenler, İbn Haldun’un tavırlar nazariyesindeki beşinci aşama olan “israf” aşamasını hızlandırıp tamamlayarak devleti çöküşe doğru götüren faktörlerdir.

Küçükömer, iktisadi geri kalmışlıkta etkili olan dışsal gelişmeleri, Osmanlı-Türk toplumunun kapitalizmin bir açık pazarı haline gelmesi ve borçlan(dırıl)maya dayalı sanayileşme çabaları bağlamında değerlendirmiştir (Küçükömer, 2013a, s. 164). Öte yandan Küçükömer, dış etkiler bağlamındaki gelişmelerde Sened-i İttifak (1808) ve sonrasını temel hareket noktası olarak dikkate almıştır. Kapitalist üretim ilişkilerine bağlı Batı’nın üst kurumlarının alınması, öncelikle dışarıdan kapitalizmin zoru ile daha sonra bu ilişkilere çıkarı uyabilecek gruplar (özellikle bürokratlar) vasıtasıyla sağlanmıştır (Küçükömer, 2013a, s. 64).

Küçükömer’in dışsal-ekonomik nedenlerin başında gördüğü husus “emperyalizm” ve bunun etkileridir. Emperyalizm analizinde Küçükömer öz olarak, tekelci uluslararası

kapitalizmin etkisi altında bulunan Türkiye’yi yarı sömürge bir ülke kapsamında değerlendirmiş, dolayısıyla Türkiye’de oluşan temel çelişkinin emperyalizm olduğuna dikkat çekmiştir (Küçükömer, 2009, s. 175). 19. yüzyıldan itibaren bürokratik yapının kendi çıkarlarını da hesaba katarak emperyalizme kapı araladığını ve emperyalizmle mücadele edebilecek sınıfların oluşumunu engellediğini ifade etmiştir (Bilge, 2012, s. 139). Bu durum, hem devletin parçalanmasını kolaylaştırmış hem de mevcut üretim güçlerinin (tezgâhlar, atölyeler vs.) tasfiyesine sebep olmuştur (Küçükömer, 2009, s. 177). Bu doğrultuda Küçükömer, Batıcı bürokrat kesimin yenileşme adı altında Batı’nın hukuk, eğitim ve kültür kurumları ile balo vb. adetlerini alarak emperyalizmin kültürel boyutuyla da nüfuzu altına girildiğini ifade etmiştir. Bu açıdan Küçükömer, “Kültür Emperyalizmi” kuramcıları ile de örtüşen fikirler ileri sürmüştür (Öztürk, 2011, s. 80–81).

Küçükömer’in İktisadi Geri Kalmışlık Analizine Anahtar Kavramlar Yoluyla Toplu Bir Bakış

Küçükömer’in iktisadi geri kalmışlık analizinde kullandığı anahtar kavramlar ana hatlarıyla şunlardır: “Üretim, temel-altyapı, belirlenim, çelişki, sınıf, bürokrasi, emperyalizm, Asya Üretim Tarzı (AÜT), sivil toplum, biyoloji ve demokratik misak.” Bu kavramlar iktisadi geri kalmışlık sorunsalını açıklamada birbirini tamamlayıcı özellik göstermektedir. Söz konusu kavramların analiz içerisindeki yerinin öz olarak ortaya konulması, Küçükömer’in yaklaşımını anlama açısından önem taşımaktadır.

Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık analizinde Ülgener’in daha ziyade manevi-kültürel etkenlere odaklanmasına karşın Küçükömer, daha çok maddi faktörler üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda, öncelikle ağırlıklı olarak Marksist bir yöntem takip ederek Osmanlı’daki “*üretim*” ilişkilerini ele almış, “*ekonominin (temel-altyapı)*” diğer faktörlerle birlikte son kertede “*belirleyici*” bir konuma sahip olduğunu düşünmekle birlikte, pre-kapitalist toplumlarda belirleyiciliğin “*politik ve ideolojik yapı*”da bulunduğunu vurgulamıştır (Dinçaslan, 2017, s. 205).

Bu noktadan hareketle toplumda artı-değerin ele geçirilmesi hadisesinde oluşan “*çelişki*”lere temas etmiştir. Bu hususta tarihi politik-bürokratik mirası tali çelişki, emperyalizmi ise temel çelişki olarak dikkate almıştır. Marksist düşüncenin bir tilmizi olarak, söz konusu çelişkileri aşmada mücadele edecek toplumsal “*sınıf*”ları aramıştır. Osmanlı-Türk toplumunda “*bürokratik yapı*”nın sınıf oluşumunu engellediği, diğer yandan da iç ve dış koşulların birbirine uygun düşmesiyle “*emperyalizm*”le eklemleştirdiğini ve işbirliği yaptığını ifade etmiştir. Bunun yanında Osmanlı-Türk toplumunda söz konusu sınıfların oluşumunu engelleyen bu bürokratik yapının kökenlerini “*AÜT*” analiziyle tespit ve izah etmeye çalışmıştır. Burada Küçükömer’in bürokrasiyi sadece üretim güçlerinin gelişimini engelleyici bir faktör olarak görmediği, ayrıca bu gelişimin önünü açabilecek aktörlerden birisi olarak da dikkate aldığı belirtilmelidir (Dinçaslan, 2017, s. 205).

Küçükömer, sınıfların oluşmamasının yanında, “*sivil toplum*”un belirmemesinin altında da iktidarda bölünmüşlük ve ayrılmışlık anlayışının bulunmayışına dikkat çekmiş; bu bağlamda AÜT ve bürokrasi analiziyle gün yüzüne çıkardığı merkezi (topak) bir gücün toplumda sürekli olarak yeniden üretildiğini belirtmiştir. Sivil toplumun oluşması için toplumda ekonomik yaşamın politik yaşamdan otonomi kazanması gerekliliğine işaret etmiştir (Küçükömer, 2013b, s. 160–61).

Araştırmalarını derinleştiren Küçükömer, bireyin toplumdan ve devletten ayrı bir düzlemde sorumluluk sahibi bir özne olarak ortaya çıkmamasında, “*biyolojik (genetik)*” faktörleri de etki unsuru olarak dikkate alarak problemli bir zemine yönelmiştir. Türkiye’yi söz konusu çelişkilerden ve bunalımlardan düzlüğe çıkartmada öncelikle “*demokratik misak*” önermiş, bu bağlamda yeni ve sivil bir anayasa oluşumu adına bazı fikirler ileri sürmüştür (Dinçaslan, 2017, s. 205–206). Bu kapsamda demokratik misakın, devleti tarihi-politik miras olan bürokrasinin ağından çıkarmada yöntem konusunda bir anlaşma olduğuna dikkat çekmiş, sivil toplumun ve sivil bir anayasanın oluşumu adına bu anlaşmanın önem taşıdığını ifade etmiştir (Küçükömer, 2013b, s. 56).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada iktisadi geri kalmışlık sorunsalının tarihsel arka planı ve Osmanlı-Türk toplumundaki izdüşümleri kısaca açıklanmış ve akabinde Ülgener ve Küçükömer’in yaklaşımları öz olarak sunulmuştur. Gerek Ülgener’in gerekse de Küçükömer’in iktisadi geri kalmışlık ile ilgili analizlerinden elde edilen bulgular, Tablo 3’te “*tren metaforu*” yaklaşımıyla özetlenmiştir. “*Tren*”, her iki iktisatçı-düşünürün düşünce yapısını temsil ederken, “*kompartımanlar*” analizlerde kullanılan temel kavramları yansıtmaktadır. Böylelikle kompartımanların birbirine eklemleşmesiyle bütünleşen trenin, “*tünel*”i (iktisadi geri kalmışlık sorunsalı) geçmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Nihayet “*tünelin çıkışı*” ile Türkiye’nin sosyo-ekonomik gelişmesini sürdürülebilir kılacak “*insan*” faktörünün taşınması gereken vasıflara dikkat çekilmek istenmiştir.

Tablo 3
Ülgener’in ve Küçükömer’in Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi

	ÜLGENER	KÜÇÜKÖMER
<i>TREN</i>	Ülgener’in Düşünce Yapısı	Küçükömer’in Düşünce Yapısı
<i>KOMPARTIMANLAR</i>	İktisat Ahlakı ve Zihniyeti, Ortaçağlaşma, Tabakalaşma, Esnaf, Rant Kapitalizmi, Zühd-Riyazet, Bâtınî Tasavvuf-Melâmîlik, Mesafe Bilinci.	Üretim, Altyapı, Belirlenim, Çelişkiler, Toplumsal Sınıflar, Bürokrasi, AÜT, Emperyalizm, Sivil Toplum, Biyoloji-Genetik, Demokratik Misak.
<i>TÜNEL</i>	İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı	İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı
<i>TÜNELİN ÇIKIŞI</i>	Piyasa mekanizmasında irrasyonel kazanç biçimlerine iltifat etmeden faaliyette bulunan rasyonel iktisadi bir birey tipi	Sorumluluk sahibi katılımcı bir birey tipinin belirmesi ve Türkiye’ye özgü sivil toplum yapısının oluşumu

Öte yandan tünelin çıkışıyla ulaşılmaya hedeflenen insan unsurundan beklenen vasıfların aksine, henüz (özellikle) insan-madde ve insan-devlet ilişkilerinde böyle bir

tipin Türkiye gerçeğinde norm'dan normal'e dönüşemediği görülmektedir. Bu duruma yol açan sebeplerin temelinde ise, hem Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında bireyi kuşatan manevi-kültürel nedenler olarak temas ettiği hususlar, hem de Küçükömer'in maddi nedenler çerçevesinde ortaya koyduğu noktalar bulunmaktadır. Bu nedenlerin terkibi neticesinde birey; madde, toplum ve devlet karşısında nispeten atıl ve sönük kalmıştır.

Bu doğrultuda insan faktörümüze dinamizm kazandırabilme adına, Ülgener'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında üzerinde durduğu din-iktisat zihniyeti etkileşiminin izlerinin takip edilebileceği tevekkül, kanaat, kader, çalışma, zaman ve üretim gibi kavramlara Bâtınî tasavvuf akımlarının etkisiyle yüklenen negatif ve statik anlamların izole edilerek aslına rücu ettirilmesi gerekmektedir. Bu düşünceleri tatbik etmede ise Hz. Mevlânâ'nın "*pergel metaforu*" temel hareket noktası olarak benimsenebilir. Buna göre, pergelin sabit ayağı İslâm ilkeleri ve bu doğrultuda hareket eden mutasavvıfların ve mütefekkirlerin düşünceleri olmalı, pergelin hareketli ayağı ise evrensel gelişme kanalları açık tutularak dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla dinamik bir iktisat zihniyetinin tesisinde asgari şartın, söz konusu anlayışta yattığı ifade edilebilir. Öte yandan Ülgener, Türkiye projeksiyonunda oluşmaya başlayan rasyonel iktisadi bireyin, zaman içerisinde insan-insan ilişkisinde ruhsuz ve gayriahlâkî davranış sergilemesi olasılığından da endişe duymuştur. Belki de onun ortaya koyduğu "*melâmîmeşrep*" insan tipolojisi, bu kaygı ve endişeyi aşmada duyulan özlemi dile getirmektedir.

İnsan faktörünü etken kılmada ve dinamik bir iktisat, toplum ve siyaset anlayışının yerleşmesinde, Küçükömer'in iktisadi geri kalmışlık sorunsalında üzerinde durduğu maddi nedenlerin bertaraf edilmesiyle de yol katedilebileceği söylenebilir. Bu bağlamda Küçükömer'in ele aldığı bürokrasi, emperyalizm ve sivil toplum konuları etrafında işlenen düşünceler dikkatle yeniden değerlendirilmelidir. Bu noktada insan faktörünün ve üretim güçlerinin gelişmesinin önünde set olan tarihi-politik bürokratik yapı ile iktisadi bağımsızlığa engel olan emperyalist ilişkilerin tasfiyesi önem arz etmektedir. Bu hususlarla beraber halkın politik düzlemde kendisini ifade edebileceği, sorunlarını aktarabileceği mekanizmaların oluşumuna ve bunların işlerlik kazanmasına da zemin hazırlamak gerekmektedir. Böylelikle günümüze kadar uzanagelen irili ufaklı darbelerin ve darbe teşebbüslerinin tekerrür etmesinin önüne geçilmesinde önemli bir eşik aşılmış olacaktır. Dolayısıyla demokrasi bilincinin ve demokratik kurumların güçlendirilmesi, bu kapsamda oldukça önem arz etmektedir.

Neticede gerek Ülgener'in gerekse de Küçükömer'in iktisadi geri kalmışlık analizlerinden elde edilen bulguların, farklı disiplinlerden muhtelif düşünürlerin görüşleri ve güncel kuramsal modeller ışığında yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu hususta gerçekleştirilecek katkılar, Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesinin sürdürülebilir bir düzleme oturmasında, insan faktörüne madde, toplum ve devlet karşısında fikri bir dinamizm kazandıracaktır. Bu husus ise rasyonel bir

çerçevede işlerliği zayıflayan maddi ve manevi kurumsal faktörlerin, rayına oturması yolunda önemli bir kazanım olacaktır. Son tahlilde politik ve iktisadi karar birimleri, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları söz konusu fikri tartışmaların katılımcısı ve/veya takipçisi olarak reel hayata tatbik edilebilirliğini değerlendireceklerdir.

Kaynakça/References

- Akat, A. S. (2010). İdris Küçükömer'in mirası. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 15–37). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Altun, F. (2005). *Modernleşme kuramı; Eleştirel bir bakış*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Arolat, O. S. (2011). Yerleşik doğrularımızı yıkan hoca: Küçükömer. A. G. Sayar (Ed.), *İdris Küçükömer* içinde (s. 141–149, 2. basım). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Avçılar, S. B. (2002). Asya tipi üretim tarzına veda. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 1–28.
- Başkaya, F. (2000). *Kalkınma iktisadının yükselişi ve düşüşü* (3. basım). Ankara: İmge Kitabevi.
- Belge, M. (2010). Özgün düşünce yine kaybetti. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 71–76). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Berkes, N. (2002). *Batıcılık, ulusçuluk ve toplumsal devrimler* (2. basım). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Beydilli, K. (1999). Islahat (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a kadar). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 19, s. 174–185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bilge, M. (2012). *Batılılaşma-sivil toplum-cuntacılık: İdris Küçükömer üzerine bir inceleme*. Ankara: A Kitap.
- Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Az gelişmişliğin toplumsal boyutu*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Çakmak, O. (2010). Osmanlı'da piyasa zihniyeti ve girişimcilik (Adam Smith yaklaşımına göre bir analiz). H. Kapucu, M. Aydın, İ. Şiriner, Ü. Çetin ve F. Morady (Ed.), *Politik iktisat ve Adam Smith* içinde (s. 127–170). İstanbul: Yön Yayınları.
- Demirpolat, A. (2002). Ülgener ve geri kalmışlık sorunsalı. *Marife*, 2(3), 285–297.
- Dinçaslan, M. (2017). *Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer'in perspektifinden Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık analizi* (Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Dinler, A. H. (2010). Büyük sezgilerin adamı. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 109–112). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Divitçioğlu, S. (2010). Ya da 'paşa' ve 'bilim'. İ. Küçükömer (Ed.), *Anılar ve düşünceler* içinde (s. 113–130). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Doğan, N. (2010). Türk düşüncesinde "mani-i terakki" meselesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 177–187.
- Erbaş, H. (1999). Gelişme yazını ve geleceği. *Doğu Batı*, 8, 11–31.
- Genç, M. (2014). Modern iktisadi büyüme karşısında Osmanlı sistemi ve ekonomisi. *Türkiye Günlüğü*, 119, 5–14.
- İpşirli, M. (1999). Islahat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 19, s. 170–174). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karaman, K. K. (2013). Hukuk, siyaset ve uzun dönemli iktisadi gelişme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 29–48.

- Kaynak, M. (2003). Kalkınma iktisadının kilometre taşları ve teknoloji. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49), 12–43.
- Küçükömer, İ. (2009). *Cuntacılıktan sivil topluma*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (2013a). *Düzenin yabancılaşması* (4. basım). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (2013b). *Halk demokrasi istiyor mu?* İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Myrdal, G. (1974). What is development? *Journal of Economic Issues*, 8(4), 729–736.
- Okumuş, E. (1999). İbn Haldun ve Osmanlı’da çöküş tartışmaları. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1(6), 183–209.
- Orman, S. (2010). *İktisat, tarih ve toplum*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Öztürk, S. (2011). *Türkiye’de iletişim sosyolojisinin kaynakları: Boran ve Küçükömer üzerine ‘septomal’ okumak*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sarıbay, A. Y. (2011). Yeni bir disiplin fetişizmine doğru mu? E. Özdalga (Ed.), *Tarihsel sosyoloji* içinde (s. 136–153). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Sayar, A. G. (2007). *Bir iktisatçının entelektüel portresi: Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2008). Osmanlıdan 21. yüzyıla ekonomik, kültürel ve devlet felsefesine ait değişimler. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2011). İdris Küçükömer’in entelektüel portresine dair bir deneme. A. G. Sayar (Ed.), *İdris Küçükömer* içinde (s. 207–268). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sayar, A. G. (2012). Sabri Fehmi Ülgener. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 42, s. 289–291). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye’de ekonomi ve toplum (1908-1950) milli iktisat-milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006a). *İktisadî çözülmenin ahlâk ve zihniyet dünyası: Fikir ve sanat tarihi boyu akisleri ile bir portre denemesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). *Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din: İslâm, tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006c). *Zihniyet, aydınlar ve İzm’ler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Weber, M. (2006). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavilioğlu, C. (2002). Geri kalmışlık olgusu ve ekonomistik kalkınma teorileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 49–70.
- Yörük, A. (1987). Prof. Dr. Sabri F. Ülgener. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43(1–4), 15–24.